

ISSN 1300-9672

SÜLEYMAN DEMİREL ÜNİVERSİTESİ

İLÂHİYAT FAKÜLTESİ

DERGİSİ

Review of the Faculty of Divinity
University of Süleyman Demirel

Yıl : 1995

Sayı : 2

ERNEST RENAN'A KARŞI TÜRK-İSLÂM DÜNYASINDA REAKSİYONLAR*

Yrd.Doç.Dr. Osman CİLACI**

Ernest Renan (1823-1892) Türk münevveri için meçhul bir isim değildir. Fransız dil bilgini, tarihçi, münekkid ve edip. Önce din adamı olmaya hazırlanmış, tabiat bilimleri metodlarıyla meşgul olunca imanını kaybetmiştir¹. 1823'de Tréguir'de doğmuş olan E. Renan, dinsizliği ile tanınan Fransız filozofu ve tarihçisidir. Dinî şüphelere kapılıp iman buhranına uğradığı için² 1845 yılında Katolik Kilisesi'ni terketmiştir³. *Bilimin Geleceği* adlı kitabı ile ilmin, dinin yerine kaim olabileceğini ileri sürmüştür. 1863 yılında *Vie de Jesus* (İsa'nın Hayatı)'u yazmıştır. Bu kitap, *Hristiyanlığın Menşeleri* adlı 8 ciltlik eserin ilk cildini teşkil etmektedir⁴. Ölümünde papaz bulunmamasını istemiş, Hristiyanlık âlemince dinsiz sayılmıştır⁵. Bazılarına göre E. Renan, Hz. İsa'nın Allah'ın oğlu olmadığını ileri sürmüştür. Bu tutumu, Papa tarafından afazoz edilmesine sebep olmuştur. Katolik papazlarla Renan arasındaki mücadele uzun sürmüştür⁶. E. Renan Siyantizm (Scientisme) adı verilen ilimcilik akımını temsil edenlerin de başında gelir. İbn-i Rüşd ve felsefesine dair meşhur eseri ile tanınmış olan Renan⁷, "bilim bir dindir, bundan sonra amentüleri yalnız bilim yazacaktır; ebedî meseleleri yalnız bilim çözecektir" vb. sapık düşüncelerin de sahibidir. E. Renan bir aralık Saint-Sulpice Koleji'nde İbranice öğrenmiş, Fransız Encümen-i Maarifi tarafından edebiyata dair çalışma yapmak için

* Bu makale, Türkiyat Araştırma Merkezi'nce, 26-30 Eylül 1983 tarihleri arasında İstanbul'da düzenlenen V. Milli Türkoloji Kongresi'nde tebliğ olarak sunulmuştur.

** SDÜ İlahiyat Fakültesi Dinler Tarihi Anabilim Dalı Öğretim Üyesi.

1 İ. Alaiddin Gövsâ, *Resimli Yeni Lügât ve Ansiklopedi*, İstanbul, 1949, IV, 2279.

2 Necip el-Akikî, *el-Müsteşrikân*, Kahire, 1964, I.202-203.

3 Bu terkedişte Alman düşünce sisteminin büyük rolü olmuştur.

4 Renan'ın *Havariler* (*Les Apotres*) adlı eseri bu serinin ikinci kitabıdır. 1948 yılında MEB. tarafından (terc. Ziya İshan) yayınlanmıştır.

5 *Türk Ansiklopedisi*, İstanbul, 1968, XXVII.273.

6 H. Hilmi Işık, *İslâmiyet Nedir*, İstanbul, 1981, s.102.

7 S. Hayri Bolay, *Felsefî Doktrinler Sözlüğü*, İstanbul, 1981, s.250.

İtalya'ya gönderilmiş, oralardan elde edebildiği bilgileri İbn-i Rüşd'e dair bir kitap haline getirmiştir. Renan'ın *L'Avenir de la Science* adlı kitabı *Bilimin Geleceği* ismiyle MEB tarafından neşredilmiştir⁸. Renan bu eserinde yer yer Kur'ân-ı Kerîm ve Hz. Peygamber'e hakâretâmiz cümleler kullanmıştır. E. Renan'ın fikrî yapısını bir ölçüde aksettiren *Bilimin Geleceği*'nde:

Bir millet mutaassıp olacağına ahlâksız olsun daha iyi; çünkü ahlâksız insan toplulukları rahatsızlık vermedikleri halde, mutaassıp insan toplulukları dünyayı hayvanlaştırır (s. x). Bizim bildiğimize göre kâinatın şuuru yegâne yaratan insanlıktır (s. xii). İşin vahim tarafı tekrar körü körüne itikada dönmediğimiz takdirde, gelecek için insanlığa kabule şayan bir akaid vermenin imkânını sezemeyişimdir (s. xxv) vb. garip cümlelere rastlanmaktadır.

E. Renan, bundan tam yüzyıl önce Mart 1883'te Sorbonne'de *İslâmiyet ve Maarif*⁹ adlı bir konferans vermiştir. Konferansın 100. yılı münasebetiyle tebliğimizi Renan'a karşı reddiyelere ayırmış bulunuyoruz. Adı geçen konferansa ilk tepki Şeyh Cemaleddin Efgânî (1839-1897)'den gelmiştir¹⁰. XIX. asır İslâm âleminin dikate değer simalarından biri olan Efgânî, G.Browne'ye göre filozof, muharrir ve gazetecidir. Gayesi, Şii İran da dahil bütün İslâm âlemini bir halifenin riyasetinde toplamak, yani Panislamizm'i gerçekleştirmektir. Kendi beyanına göre Kâbil havalisinde Kuner civarında bulunan Asâdâb'da doğmuştur. Diğer kaynaklar¹¹ onun doğum yeri olarak İran'daki Asâdâbâd'ı gösterir. *The Mussalman*'ın 5 Şubat 1937 tarihli sayısında Efgânî'nin Türk, İranlı ve Hindli olduğu iddia edilmektedir. Ahmet Agayef (Ağaoğlu) onun Âzerî Türkü olduğunu savunmaktadır. C. Efgânî, ilk defa *Journal des Débats* gazetesinde neşrettiği bir makale ile Renan'ın İslâm'ın ilim

8 Terc. Ziya İshan, İstanbul, 1965, I-II.

9 E. Renan'ın bu konferansı, *İslâmlık ve Bilim* (terc. Ziya İshan), diğerleriyle birlikte *Nutuklar ve Konferanslar (Discours et Conférences)* adıyla MEB tarafından 1946'da neşredilmiştir.

10. E. Renan'ın konferansına cevap verenlerden biri de İbn-i Reşad Ali Ferruh'tur. *Teşhir-i Efâzül* 'ı İstanbul'da 1306/1888 yılında basılmıştır.

11 *Salnâme-i nûr-i dâniş*, Tahran, 1330/1911.

sahasındaki kısırlığına dair iddialarını¹² red ve cerh etmeğe çalışmıştır¹³.

Efgânî ile ilk defa Sultan Abdülaziz devrinde karşılaşmaktayız. Onun bir konuşmasında “nübüvvet bir sanattır” demesi Dârülfünun’un kapatılmasına (1871) vesile olmuştur¹⁴. M. Akif, Efgânî hakkında “Şarkın yetiştirdiği fitratların en yükseklerinden biri”¹⁵ ifadesini kullanır. M. Şemsettin (Günaltay) Efgânî hakkında “Şeyh, peygamber kadar şâyân-ı hürmet, ona itiraz edenler Ebû Cehil kadar lânete müstehaktır. Çünkü Şeyh, peygamber zamanındaki İslamlığı yeniden diriltmeğe kalkışmıştır” vb. sözlerle takdirlerini belirtmeğe çalışmıştır.

Efgânî girift ve tezatlarla dolu bir şahsiyete sahiptir. Bunu Renan’a verdiği cevapta da görmek mümkündür. Hiç kimse Cemâleddin’in yazısını okumak zahmetine katlanmamış, bütün yazarlar büyük bir cömertlikle Şeyh’i İslâmiyetin müdafii mertebesine yükseltmiştir¹⁶. Bununla beraber Renan’a karşı en ilmî cevap yine C. Efgânî’den gelmiştir denebilir. Efgânî’ye göre Renan’ın nutku başlıca iki nokta üzerinde durur:

1. İslâm dini mâhiyeti icabı ilmin gelişmesine mânidir,
2. Arap kavmi tabiatı icabı metafizik ilimleri de felsefeyi de sevmez.

Cemâleddin Efgânî, Renan’a karşı şöyle der:

“İslâmiyet terakkiye mâni imiş. İyi ama, bu konuda İslâmiyet’in başka dinlerden ne gibi bir farkı vardır? Dinlerin hepsi müsamahasız değil mi? Neden İslâm cemiyeti de günün birinde zincirlerini kırıp hristiyan cemiyetleri gibi terakki yolunda şahlanmasın? Dinler,

12 Cemaledin Efgânî ile Muhammed Abduh’un çeşitli konulardaki görüşleri için bkz. *el-Urvetü'l-Vüskâ*, Beyrut, 1970.

13 *İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, 1971, III, 81-85.

14 Dârülfünun’un kapatılmasına sebep olduğu ileri sürülen konferans ve kritiği hakkında tamamlayıcı bilgi için bkz. Osman Ergin, *Türk Maarif Tarihi*, İstanbul, 1977, II, 545-563.

15 *Sırât-ı Müstakim*, 13 Mayıs 1326, IV, 90, s.207.

16 Cemil Meriç, *Umrandan Uygarlığa*, İstanbul, 1979, s.52.

isimleri ne olursa olsun birbirlerine benzerler. Din galip gelince felsefeyi yok edecektir. Felsefe hükümran olunca din ortadan kalkacak. İnsanlık yaşadıkça nass ile serbest tenkit, din ile felsefe arasındaki kavga sona ermeyecektir.”

Renan'a göre Efgânî, dinî istilaya karşı ırkî direnişin en güzel örneğini¹⁷ verir. Tarafsız gözlemcilere göre Efgânî'nin Renan'a cevabı sert değildir, Arapça'ya tercüme edilmeğe değer bulunmamıştır. Renan zaman zaman Efgânî'yi övmüş, hatta “benim konferansımdan yararlandı” demiştir¹⁸.

Cemâleddin Efgânî 1897'de İstanbul'da ölmüştür. Maçka'da Şeyhler Mezarlığı'ndaki lahdini ölümünden otuzbeş yıl sonra Amerikalı Mr. Crane yaptırmıştır¹⁹. Bu kısa girişten sonra Namık Kemal'in Renan Müdafaanâmesi'ne geliyoruz.

N. Kemal (1840-1888) vatan ve hürriyet heyecanını ilk uyandıran edip ve şairlerin başında gelir. Tekirdağ'da doğmuştur. Arapça, Farsça ve Avrupa'ya kaçtığı zaman Fransızca öğrenmiştir. Doğu ve Batı kültürlerine oldukça vâkıftır. İlk şöhreti *Tasvir-i Efkar*'daki yazılarıyla başlar. Abdülaziz döneminde sultana karşı “Yeni Osmanlılar” cemiyetini kurmuştur. Daha sonra Avrupa'ya kaçmış, önce Londra'da sonra İsviçre'de Hürriyet gazetesini çıkarmıştır. Ziya Paşa ile Kânûn-i Esâsî'nin tanzimine memur edilmiştir. II. Abdülhamid döneminde Midilli'ye sürülmüş, Sakız Adası'nda ölerek Bolayır'a gömülmüştür. Birçok roman, makale ve şiirleri vardır. Edip ve şairlerimizden Ali Ekrem Bolayır'ın babasıdır.

Renan Müdafaanâmesi ilk defa İstanbul'da 1326/1910 yılında Mahmud Bey Matbaası'nda 56 sahife olarak *Külliyât-ı Kemal* serisi içinde yayınlanmıştır²⁰. Kitabın dış kapağında “Fransız

17 Cemil Meriç, a.g.e. s.59.

18 Geniş bilgi için bkz. Ahmed Emin, *Zuamâü'l-İslâm*, Beyrut, trs.

19 Osman Ergin, a.g.e., II, 560.

20 *Renan Müdafaanâmesi*, Ord. Prof. Fuad Köprülü tarafından Millî Kültür Yayınları'nın ilk kitabı olarak 1962 yılında Ankara'da neşredilmiştir. Birinci baskıdan farklı olarak bu neşirde kitabın sonuna 14 sahifelik bir lügâte eklenmiştir. Merhum Köprülü önsözde bu kitap hakkında şöyle diyor: *Renan Müdafaanâmesi* eski baskısında basım ve tertip bakımından itinalı değil. Bizim yaptığımız baskı

Akademisi azasından müteveffa E. Renan tarafından İslâmiyet'in güya mâni-i terekkiyât ve mâni-i maarif olduğuna dair irad edilmiş olan bir hitabeye karşı berâhîn-i kâtuayı câmi bir reddiyedir ki, şân-ı celil-i İslâmiyeti delâil-i münevvere-i şer'iyye ve mantıkıyye ile bi-hakkın ilâ eder" cümlesi yer almakta ve kısmen yapılmak istenen iş anlatılmaktadır. N: Kemal'in reddiyesine geçmeden önce adı geçen konferanstan bazı cümleler naklederek yapılan konuşmanın mahiyetini tanımaya çalışalım²¹:

Biz Fransızlar dil yönünden Romalı, medeniyet yönünden Yunanlı, din yönünden Yahudiyiz. Müslüman milletlerin geriliği, İslâmlıkla idare edilen memleketlerin kültür ve terbiyelerinin sıfır oluşunda açıkça görülür. 10-12 yaşlarına kadar bazen uyanık olan müslüman çocuğu, din terbiyesi görmeye başladığı yaşlardan itibaren mutaassıptır. İbadetin zâhiri sadeliği müslümana diğer dinlere karşı yersiz bir hoşgörü ilham eder. Gerçekten bir İslâm bilimi, İslâmlık tarafından kabul edilmiş, hoş görülmüş bir bilim var mıdır? 775 yılından XIII. yüzyılın ortalarına kadar müslüman memleketlerinde seçkin bilginler, mütefekkirler yetişmiştir. Bu dönemde İslâm âlemi, Hristiyanlık âleminde üstün olmuştur. İslâmlık, rasyonalizm veya bilim denilebilecek her şeyden bin fersah uzaktır. Gerçekte son Arap filozofu olan İbn-i Rüşd, Fas'ta unutulmuş bir halde ve keder içinde ölürlen, bizim Batımız iyiden iyiye uyanmıştır. Takriben 1200 yılından sonra, bir tek meşhur Arap filozofu yoktur. Felsefe İslâm muhitinde daima şiddetle kovalanmıştır, fakat bu şiddet onu ortadan kaldıracak dereceyi bulmamıştır. Astronomiye, yalnız Kible yönünün tayini için müsaade edilir. Çok geçmeden Türk ırkı, İslâmlık üzerindeki hegemonyayı eline alacak ve kendinin felsefe ve bilim eksikliğini her tarafa yayacak. O andan itibaren İbn-i Haldun gibi bazı nâdir istisnalar hâriç, İslâm âleminde hiçbir büyük zekâ bulunmayacaktır (s. 196). Yunan felsefesinin kabulü yolunda en fazla gayret sarfeden halife Me'mûn, ilâhiyatçılar tarafından merha-

mükemmeldir. Renan Konferansı, başta Şeyh Cemâleddin Efgânî olmak üzere muhtelif İslâm müellifleri tarafından tenkid ve tahlile tabi tutulmuştur. N. Kemal kendisinden önce yapılan bu tenkidlerden galiba habersizdir. Bu sırada İslâm ülkelerinde Garplı muharrirlerin İslâm hakkındaki tenkidlerine karşı müdafaanâmeler yazılmıştır. N. Kemal'in bu küçük fakat çok dikkate değer eseri ile bu cereyana kapıldığını anlıyoruz.

21 .Renan'ın bu konferansından aktardığımız cümleler MEB'nun 1946 yılında neşrettiği *Nutuklar ve Konferanslar*'dan alınmıştır.

metsizce takbih edilmiştir. Hakikat şudur ki, İslâmlık bilime ve felsefeye daima eza etmiş ve nihayet onları boğmuştur (s. 199). İslâmlık zayıf zamanlarında liberal, kuvvetli zamanlarda sert ve haşin davranmıştır (s. 200). Batı ilâhiyatı, İslâm ilâhiyatından daha az zâlim davranmamıştır; şu farkla ki o muvaffak olamamış, düşünceyi ezememiştir. İslâmlık ise fethettiği ülkelerin fikrî ve ruhî varlığını ezmiştir (s. 200). Bizim Batımızda zulüm yalnız bir memlekette muvaffak olmuştur ki, o da İspanya'dır. Orada korkunç bir tazyik sistemi bilim ruhunu bozmuştur. İslâmlığın bir din olarak güzel tarafları vardır. Hiçbir camiye, kuvvetli bir din heyecanı duymadan, hatta itiraf edeyim, müslüman olmadığımı üzülmeyen girmiş değilim. Fakat insan zekâsı için İslâmlık yalnız zararlı olmuştur (s. 201). İslâmlık serbest düşünceye zulmetti, bunu öteki dinlerden daha fazla şiddetle yaptı demeyeceğim, fakat daha tesirli olarak yapmıştır. Gerçek bir müslümanı ayırdeden vasıf, bilim düşmanlığıdır. Araştırmanın faydasız bir meşgale olduğu yolundaki kanaatidir. Çünkü tabiat bilimi ile uğraşmak, Allah'a rekabet etmek demektir (s. 202). Vahye dayanan bir akide, kendine zıtlık yaratabilecek serbest araştırmaya daima muarızdır. Her şeyin doğrusunu Allah bilir cümlesi, müslümanlar arasındaki her münakaşanın son sözüdür. Allah'a inanmak iyi, fakat bu derece değil (s. 203).

Renan, bu iddia, isnat ve iftiralarını serdettikten iki ay kadar sonra 18 Mayıs 1883'te *Journal des Débats*'ta C. Efgânî'den bir cevap alınca konferansına ek olarak şunları ileri sürüyordu:

Pek az kimse benim üzerimde Şeyh Cemâleddin kadar kuvvetli tesir bırakmıştır. Cemâleddin, İslâmlığın peşin hükümlerinden tamamiyle kurtulmuş bir Afganlıdır. Kendisiyle konuştuğum sırada, eski ahbablarım olan İbn-i Sina, İbn-i Rüşd'den birinin dirilip karşıma çıktığı hissini veriyordu (s. 207). Şeyh'in, vukufla yazılmış makalesinde uyuşamadığımız yalnız bir nokta görüyorum. Şeyh, tarih tenkidinin bizi, imparatorluklar ve fetihler denilen o büyük ve karışık olaylarda gözetmeğe sevkettiği farkları kabul etmiyor (s. 209). Şeyh'e haksız görünebildiğim bir cihet, vahye dayanan her dinin, kendini ister istemez pozitif bilime düşman gösterdiği ve Hristiyanlığın da bu bakımdan İslâmlıktan aşağı kalmadığı fikrini yeter derecede geliştirmemiş olmamdır. Bundan şüphe edilemez. İbn-i Rüşd İslâmlık tarafından ne muamele gördüyse Galileus da Katoliklik'ten aynı muameleyi görmüştür. Ben, ırk farkı gözetmek-

sizin bütün müslümanların cahil olduklarını ve daima cahil kalacaklarını söylemedim. Ben İslâmîliğin bilimin karşısına büyük zorluklar çıkardığını, beş-altı yüzyıldan beri elinde tuttuğu memleketlerde bilimi ortadan kaldırmaya maalesef muvaffak olduğunu söyledim. İslâmîliğin en büyük kurbanları müslümanlardır. Müslümanı dininden kurtarmak, ona yapılabilecek en büyük hizmettir (s. 213). Ben konferansında sadece tarihi bir meseleyi ele almak istedim. Fikrimce Şeyh Cemâleddin benim şu iki ana tezime önemli deliller getirmiş oldu: 1. İslâmîlik, mevcudiyetinin ilk yarısında müslüman topraklarında bilim hareketinin meydana gelmesine mâni olmadı; 2. Mevcudiyetinin ikinci yarısında kendi bağrında bilim hareketini boğdu ve bu onun felâketine sebep oldu (s. 213).

Renan'ın, İslâmîyet, Araplar, müslümanlar ve onların felsefe, tıp, astronomi vb. sahalardaki başarı ve hizmetlerini kör bir taassupla inkârını ihtiva eden konferansına pek tabî ve haklı olarak İslâm âleminden bir takım tepkiler gelmiştir. N. Kemal adı geçen Müdafaanâmeyi, oğlu Ali Ekrem Bolayır'a göre 1880 yılında yazmıştır²². N. Kemal 12 Şubat 1877'de tevkif edilmiş, 10 Temmuz 1877'de de mahkemesi bitmiştir. Mahkeme sonunda Girit yerine Midilli'de ikameti tercih etmiştir. Midilli'ye gittikten bir ay kadar sonra N. Kemal'in yazdığı başlıca meşhur eserler *Celâleddin Harzîşah* piyesi, *Mukaddime-i Celâl*, *Cezmi* adlı romanı ve *Renan Müdafaanâmesi*'dir. Bu üç eserin ne zaman yazılmaya başlandığı ve tamamlandığı, *Renan Müdafaanâmesi*'nin niçin basılmadığı hakkında sahih bilgiye sahip değiliz. Müellifin mektupları, bu eserlere ait birçok meçhulleri aydınlatmaktadır²³.

N. Kemal, Midilli'de kaleme aldığı müdafaanâme ile Renan'ı muahaze etmek istemiş, ancak bu müdafaanâme üzerinde senelerce çalışmamış, onu kısa zamanda bitirmiştir. N. Kemal, babası Mustafa Âsım Bey'e gönderdiği 20 Temmuz 1883 tarihli mektubunda:

“Şimdi büyük bir ibadetle meşgulüm, ama bendenizin elinden gelecek bir ibadet... Vaktiyle *Terceme-i Hal-i İsa* namı ile bir kitap yazıp da kendini papazların nefesine mazhar eden E. Renan, şimdi

22 Fevziye Abdullah Tansel, “*Namık Kemal'in Midilli'de Yazdığı Manzum ve Mensur Eserler*”, (Türkiyat Mecmuası, İst., 1955, XII, 59).

23 Fevziye Abdullah Tansel, a.g.m.

İslâmiyet'in maarife mani olduğuna dair bir hutbe irad etmiş, risâle şeklinde de basılmış. Allah'ın izni ile ekser delillerini gene frenk kitaplarından ve hatta kendisinden alarak onu gönlümün istediği gibi tepeliyorum"²⁴ iddiasında bulunmaktadır.

"N. Kemal 1 Eylül 1883'te *Renan Müdafaaanamesi* bitti, fakat bir tarafa gitmedi. Tashihi güç, şakaya gelir şeylerden değil" sözleriyle eserin adını ilk defa kaydediyor; böyle bir eseri ortaya koymanın kolay bir şey olmadığını dile getirmeye çalışıyor.

N. Kemal müdafaaanamesini bir aydan kısa zamanda kaleme aldığı için Huzur'a takdimden vazgeçmiştir. Nitekim eserin gönderilip gönderilmediğini soranlara:

"Hâlâ tashih olunup gitmedi, Avrupa'dan bir iki kitap ısmarladım, gelmedi, lâzım idi. Fakat onlardan sarf-ı nazar da kâbildir" cevabını verir²⁵.

4 Kasım 1883'te yazdığı mektubunda²⁶ N. Kemal, daha açık bir ifade kullanır ve şöyle der:

"*Renan Müdafaaanâmesi*'ni beğenmedim, bastırmayacağım desem beğenir misin? Vallahi o dereceye geldim; kimin olursa olsun, tek ben kurtulayım"²⁷.

Oğlu Ali Ekrem Bolayır da babasının mektuplarını incelemeyeceği için *Renan Müdafaaanâmesi*'ndeki tesbitlerin fevkalâde önemli olduğundan bahsederek "Kemal'in yaman muvaffakiyetlerinden biri" ifadesini kullanmaktadır²⁸. N. Kemal *Renan Müdafaaanâmesi*'ne şu sözlerle başlamaktadır:

Fransız erbab-ı kaleminden E. Renan'ın irad ettiği *İslâmiyet ve Maarif* ünvanlı bir hutbe, hayli zamandan beri gazetelere sermaye-i

24 N. Kemal 21 Temmuz 1883 tarihli mektubunda da Renan'ın cevabını Ramazan sonuna kadar bitireceğini Huzur'a takdim edeceğini umduğunu yazıyor.

25 Fevziye Abdullah Tansel, a.g.m., s.89.

26 Bu mektubu Menemenli Rifat Bey'e yazmıştır.

27 Kesinlikle anlaşılmaktadır ki, N. Kemal'in yayınlanmasını istemediği eser, Midilli'de yazdığı *Renan Müdafaaanâmesi*'dir.

28 Bkz. *Namık Kemal*, İstanbul, 1930, s.45.

bahs olmaktadır. Metni daha yeni elime geçti. Hutbe kısa bir şey ise de, mündericatı birkaç yüz ciltlik kitap ile cêrh olunmaya müsait bulunduğu için mutâlaamı yazmakla, söylenilmiş şeyleri tekrar etmek tarz-ı bîhudesini iltizam etmiş olamayacağımdan eminim. İslâmiyet'in maârife mâni değil, bilakis mürebbi olduğunu ispat için yanımda lüzumu kadar kitap mevcut olmadığına teessüf ederim (s. 2). İslâmiyet'in hikmet ve maârife ibraz ettiği himâyât ve vesâyetin derecesini bâlâda tâdat ettiğim âyât ve ehâdis ispat eder (s. 3). Renan, Arabın tarihini Fransızca eserlerden olsun okumamış. Renan, Papalığın altı, yedi asır evvelki halini düşünse idi, böyle bir makale tertibine cüret etmezdi zannederim (s. 40). Ruhaniyyatı siyâsetten ayırmak Avrupaca, inkilâbât-ı ahîrenin en büyük meksûbâtından ma'dud olmuş; çünkü Hristiyanlık siyaseten "Kaysere ait olanı Kaysere terkediniz" kaidesine müstenid iken, ruhban grubunun sonradan umur-ı dünyaya tasallutu cihetiyle ahalinin çekmediği belâ kalmamıştır (s. 41). Renan'a göre İslâmlar arasında hikmetin vücuduna tahammül olunması, define iktidar bulunmamasındandır (s. 42). Bu risâle-i âcizâneyi mutâlaa buyuranlar elbette Renan'ın hutbesine bir de netice beklerler, fakat korkarım ki intizarı beyhudeye gidecektir; çünkü makaledeki hükümlerin, saded-i bahse kat'a münasebeti yoktur (s. 54). Renan, Bağdad, Semerkand, Kurtuba ve Gırnata'ta medeniyet-i hâzıranın me'hazi olacak kadar terakki bulan maarif ve hikemiyatın Araba mensup olmadığını, akvam-ı islâmiyeden hiçbir tesir ve himaye görmediğini, İslâmiyet'in mâni-i tahsil olduğunu... iddia etmektedir. Renan, ilmin fezâiline dair olan nasihatini ehl-i islâm için söylüyor ise bu, kendi fikrine karşı bir hareket olmaz mı? (s. 55). Renan'ın böyle cehl-i sırfıtan mütevellit tevehhümât ile mâlâmâl bir hutbe iradı ile istihsal edebildiği yeğâne netice bize kalırsa, kendisinin edyan aleyhindeki gayzına, İslâmiyet'e gösterdiği hücumlar ile de, ne kadar mümkün ise de o kadar âdi ve müstekreh bir bürhan-ı nevin ikame eylemekten ibaret kalmıştır. Böyle bir netice ile âlem-i islâmiyet üzerinde hasıl edebildiği tesir ile bütün âsar-ı cehalet ve garazını şu risâlede birer birer gösterdiğim bu zavallı akademi hocasının vukufsuzluğuna karşı bir istihkâr-ı anif ile mukabele etmekten başka bir şey olamaz (s. 56).

Buraya kadarki nakillerimizle, E. Renan'ın fikriyatı; C. Efgânî'nin İslâm'ın teâlisi için düşünceleri hakkında söylenenler, onun Renan'a reddiye sadedinde ileri sürdüğü görüşler, N. Kemal'in *Renan Müdafaa-nâmesi*'ni yazmasına tekaddüm eden zaman,

Ord.Prof. Fuad Köprülü'nün Müdafaayı değerlendiriş, Renan'ın konferansı ile N. Kemal'in Müdafaanâmesi'nden bazı cümleler aktararak umumî bir kanaat sahibi olmaya çalıştık.

Şunu hemen belirtelim ki, gerek C. Efgânî gerekse N. Kemal'in cevaplarını mukni, tatminkâr ve doyurucu bulmak mümkün değildir. Bir bakıma N. Kemal'in Müdafaanâmesi'ni taarruz, C. Efgânî'ninkini teslimiyet kabul etmek mümkündür. N. Kemal'de öfke ve küçümseyiş, C. Efgânî'de terbiye ve Makyavelizm²⁹ bariz bir şekilde görülmektedir.

A. Adnan Adıvar (1882-1955) "N. Kemal'in müdafaanâmesi daha ziyade bir polemik şeklinde olup her satırında Renan'ın cehliyle istihza doludur" ifadesiyle *Renan Müdafaanâmesi*'ni bir başka açıdan değerlendirmiştir. Ayrıca C. Efgânî'nin, İslâmiyet'in terakkiye mâni olduğunu bir ölçüde belirtmesi ve burada Renan'ın huzurunda "İslâm dininin müdafaasını değil, yüz milyonlarca müslümanın müdafaasını yapıyorum" demesi ve "din insana iman ve itikadı zorla kabul ettirir, felsefe onu itikadlarından kısmen veya tamamen kurtarır" gibi ilmî realiteden uzak ifadeler kullanması, istenileni ve umulanı bize verememiştir.

N. Kemal, cevabının aceleye geldiğini, aradığı kitapları bulamadığı için daha tatminkâr cevap veremediğini de samimiyetle belirtmektedir.

E. Renan'ın ilim ve mantık dışı ifadelerine İslâm tarihinin her döneminden, müslümanların ilmin her dalındaki hârîka buluş ve çalışmalarından orjinal, müşahhas cevaplar verebilirdi. Bizce Renan'ın en büyük yanılması, İslâm'ı, o zamanki mevcut tezahürler ile görmesi ve ona göre değerlendirmesidir; halbuki İslâm'ın orjinali onun düşündüğü gibi değildir.

Bütün bunlara rağmen diğer İslâm bilginleri ile N. Kemal'in Renan'a cevaplarını şükranla karşılamalıyız; ancak bu cevapları anormal derecede kısır görmek nasıl insafsızlık olursa, haddinden fazla büyüterek meth-ü-sena etmek de o derece haksızlık olur³⁰.

29 Cemil Meriç, a.g.e., s.52.

30 Prof. Fuad Köprülü, *Renan Müdafaanâmesi* üzerinde tenkidli bir tetkik hazırlamışsa da bu eseri neşre vakit bulamamıştır. Bununla beraber *Renan Müdafaanâmesi*, N.

Renan'ın bu konferansı verdiği yıllarda henüz İslâm dünyasında yeterli fikrî bir uyanışın olmayışı, İslâm'ın ilk devirlerine ait kaynakların gerek müslümanlar gerekse ilim dünyasınca yeterince bilinmemesi, o dönemde İslâm dünyasının hala klasik metoddan kurtulamamış olması vb. hususlar, bu konferansa arzu edilen seviyede cevap verilmesini engelleyen belli başlı âmillerdir. İşte tebliğimize konu olan N. Kemal'in Müdafaanâmesi'ni de bu açıdan değerlendirmenin daha yerinde olacağı kanaatindeyiz.

Kemal'in İslâm ve İslâmî medeniyeti sahasındaki geniş kültürünün bir ifadesidir (N. Sami Banarlı, *Resimli Türk Edebiyatı Tarihi*, İstanbul, 1971, II, 911). Ayrıca, Renan ve Renan Müdafaanâmesi ile ilgili olarak bkz. *Meydan Larousse*, İstanbul, 1971, X, 527; *Hayat Ansiklopedisi*, İstanbul, trs., V, 2730.